

Guy Bois:

„A neo-malthusiánus ortodoxia ellen”²⁶

„Brenner professzor cikkének kettős érdeme van: először, hogy bátran támadja a malthusiánus modellt, másodszer pedig, hogy hangsúlyozza az osztályharc szerepét a hosszútávú gazdasági fejlődésben, nevezetesen az európai történelem preindusztriális szakaszában. E két ponton támogatni szeretném kiváló kollégámat, nem értek viszont egyet magával az okfejtésével, és radikálisan nem értek egyet metodológiai orientációjával.”²⁷

Brennernek igaza van abban, hogy a malthusiánus modell sajnálatos módon az ortodoxia szintjére emelkedett, s így a középkor és újkor kutatóinak többsége innen meríti inspirációit, anélkül, hogy szükségesnek látná ennek igazolását. Ha valamilyen eltérő analízis véletlenül mégis megkérdőjelezi ezt az ortodoxiát, akkor azonnal megkísérik ennek beépítését a malthusiánus áramlatba: Bois itt saját *Crise du féodalisme* c. művének fogadtatását hozza fel példaként. Igaz ugyan, hogy a demográfiai determinizmus képviselői hajlanak az osztályviszonyok szerepének az elhomályosítására, de nem egészen oly módon, ahogy ezt Brenner beállította: Postan és Le Roy Ladurie ugyanis nem akar elvonatkoztatni a társadalmi dimenziótól, sőt

igen értékes kutatásaik vannak a társadalmi tagozódásra vonatkozóan, hanem csak végső soron rendelik alá ezeket a demográfiai szférának, amelynek meghatározó szerepet tulajdonítanak.

A kapitalizmusba történő átmenet egyik központi témáját emeli ki Bois példaként Brenner kifejtésbeli fogatékosságainak bemutatására: *az angliai tőkés előretörés és a viszonylagos francia stagnálás* összevetését. Brenner szerint az eltérés gyökerét az osztályerők eltérő egyensúlya képezte: a 16. századi Franciaországban a parasztság túl szilárdan kötődött a földhöz, Angliában viszont nem tudott ellenállni a földesúri nyomásnak. Bois Normandiára vonatkozó megfigyelései alátámasztják ezt a tényt, és igazat ad Brennernek abban is, hogy a 16. században ugyanaz a földért folyó paraszti osztályharc zajlott le Angliában és Franciaországban is, csak eltérő eredménnyel. A jelenségre adott magyarázata viszont legfeljebb részleges megvilágításnak tekinthető, és szélsőséges formájában a malthusianus metodológia hibájával vádolható, amennyiben *elszigetelten kiemel egy elsődlegesnek tekintett tényezőt* és erre vezet vissza mindent. An angol és francia eltérés magyarázatában a francia abszolút monarchiának juttat ilyen szerepet Brenner. Megválaszolatlanul hagyja viszont azt a kérdést, hogy miért Franciaországban virágzott ki az abszolút monarchia és nem Angliában, mint ahogy arra sem ad választ, hogy milyen speciális predispozíció révén harcoltak jobban a francia parasztok az angoloknál.

„Hiper-teoretikus igényű indítása után (a tőkés fejlődés kontinentális léptékű szintézise) némiképp empirista és pozitivistá karakterű konklúziókhöz jut (a két társadalom eltérő sorsának egy elszigetelt politikai ténynyel történő indoklása). Vajon pusztá félrelépésről lenne szó? Úgy látom, hogy ez inkább egy hibás, vagy hiányos episztemológiai közelítés elkerülhetetlen eredménye. Brenner professzor gondolkodása ugyanis valójában egyetlen mozzanat köré rendeződik: a teoretikus általánosítás mindig megelőzi a történeti forrásanyagba történő közvetlen behatolást. A kiindulópont a történelmi materializmus alapelve: az osztályharc hajtóereje. Ezt az alapelvet az elvontság csökkentésével próbálja igazolni, az elérhető empirikus adatokkal történő összehasonlítás révén. Ez a módszer egy zárt gondolati rendszer jellemzője, ahol az ideológia győzedelmeskedik a tudományos racionalitáson. Azok a különféle mechanizmusok, amelyek révén az osztályharc uralja a történelmi folyamatot, általában annyira komplexek és meglepetésszerűek, hogy nagyon ritkán vezet egy ilyen egyoldalú megközelítés máshoz, mint ideológiai rövidzáratokhoz. Jelen esetben egy impozáns konstrukciót eredményez, amely első látásra pusztá méreténél fogva hatásos, sőt néhány általános jellegzetessége még el is fogadható (pont azért,

mivel általános érvényű), de rendkívül törékennyé válik, mihelyt alapjait kezdi valaki feltárni.”²⁸

A francia és angol fejlődés eltérésére vonatkozó saját hipotézisét Bois *három alapvető propozícióra* építi, amelyek „a tények szigorú vizsgálatából következnek”:

1. „A feudális rendszerben a földesúri illetékek (seigneurial levies) csökkenő tendenciát mutatnak, ami a kisüzemi termelés és a nagyméretű birtok strukturális ellentétéből fakad. Amikor a gazdasági növekedés véget ér (a 13. század közepe táján), az illeték rátájának esése nem egyenlíthető ki többé új bérletek létrehozásával, és így a földesúri jövedelem csökkenésnek indul.

A feudális rendszer válsága ehhez a jelenséghez kötődik: az uralkodó osztály nem tudja fenntartani hegemoniájának gazdasági bázisát. Ez a társadalmi és politikai konfrontációk egy olyan háttere előtt zajlik le, amelyek egyrészt a középparasztságot, másrészt az államgépezet túlzott növekedését (királyi abszolutizmus) erősíti. A következmény a termelési viszony mélyreható átrendeződése, amelynek az a jellegzetessége, hogy a közvetlen földesúri illetékek egy olyan központosított adóval (centralized levy) egészülnek ki, amelyet a királyi adminisztráció szinte kizárólag a földesúri osztály javára szervez.”²⁹

2. A feudális gazdaságot specifikus ciklikus változások (secular movements) is jellemzik, amelyek szintén a kisüzemi termelés uralmából és a növekedés extenzív jellegéből fakadnak. E változások eredményezik a gazdasági (vagy demográfiai) növekedés és stagnálás váltakozását, ami nélkül nem érthető meg az agrárkapitalizmus kialakulása, mivel a növekedési hullámok mindig a termelési egységek dimenzióinak terjeszkedéséhez és a bér munka szélesebb körű alkalmazásához vezetnek, és ugyanakkor fokozzák a napszámok pauperizálódását.

3. A 16. század első felében az agrárkapitalizmus hirtelen fellendülése jellemzi Nyugat-Európát: ekkor döntött úgy a földesúri osztály, hogy a parasztnak birtokaikhoz kötésére tett több évszázados kísérletei: után most a demésnét növelik a parasztbirtokok kárára, a bér munka igénybevételének fokozásával. Az készítette őket erre, hogy az e birtokokra kivetett különféle járadékok igen alacsony szinten álltak, azaz az előbb említett hosszútávú tendencia kritikus ponthoz ért. Akciójuk eredményeként a földtulajdon (landed property) felhalmozásában további növekedés történt.

E három propozíció alapján fogalmazza meg Bois saját hipotézisét, amely szerint a *feudális termelés világán belüli egyenlőtlenségek* (és nem egyik vagy másik politikai vagy társadalmi tényező!) képezték a francia és angol fejlődés eltérésének forrását.

A 13. század végén Észak-Franciaország volt a feudalizmus legfejlettebb területe. Népsűrűsége, agrártermelésének volumene és a nemzetközi cserében elfoglalt pozíciója révén egész Nyugat-Európát befolyásolta. Mindenekelőtt azonban maga a feudális rendszer nyerte itt el legtisztább és legfejlettebb formáját: a kisüzemi termelés ellenállhatatlanul megnövekedett a földesúri demesnék kárára, és határozott formát öltött a földesúri illetékek eróziója (a munkakényszer hanyatlása vagy eltűnése, a rögzített pénzjáradék értékének csökkenése stb.). Anglia ugyanebben az időszakban nyilvánvaló visszamaradottságot tanúsított e vonatkozásban; később kialakuló – és részben kívülről behozott – feudalizmusát számos archaizmus jellemezte: a munkakényszer és a földesúri (manorial) gazdaság nagyobb szerepe, a birtokosok jogainak későbbi eredete és gyengébb érvényesítése, végül a növekedési szint elmaradottsága.

A feudalizmus európai válságának így a francia királyságban volt az epicentruma. A növekedés 'leblokkolása', megtorpanása és a földesúri jövedelmek hanyatlása itt jelentkezett a legélesebb formában. Az alapjaiban megrázkódott rendszernek létre kellett hoznia a fennmaradását biztosító ellenszereket, amelyek közül a királyi adóztatásnak és azoknak a királyi vagy fejedelmi intézményeknek a fejlődése volt a legfontosabb, amelyek a pénzügyi elvonást és a düledező társadalmi rend fennmaradását egyaránt biztosították. Angliában viszont két okból kifolyólag kevésbé voltak súlyosak a válság kihatásai: egyrészt az angol gazdaság – viszonylagos elmaradottságának eredményeként – a franciánál kevésbé brutálisan ütközött a növekedési plafonba, másrészt pedig az angol nemesség – legalábbis ideiglenesen – a francia nemesség kárára tudta megoldani saját nehézségeinek egy részét, a százéves háborúban.

„Valószínűleg ettől a ponttól kezdve kivehetők a két társadalom eltérő fejlődésének a kezdetei. Amint elvonult a vihar és feudalizmusának az újjászervezése befejeződött (azaz a 15. század közepén) Franciaország, a feudális gazdaság hagyományos mechanizmusai segítségével, egy új növekedési – vagy inkább helyreállítási – szakaszba sodródott, amely magával hozta (mint korábban jeleztem) az agrárkapitalizmus fellendülését. Az európai gazdaságban továbbra is érvényesülő hatása révén pedig saját határain túl is a kapitalizmus felé mutató fejleményeket segített elő. De maga Franciaország már túl messzire jutott a feudalizmus logikája jegyében ahhoz, hogy az új tőkés viszonyok határain belül is elérhessék azt a kritikus küszöböt, amelyen túl egy ilyen tendencia már visszafordíthatatlanná válik. Így a parasztok azért álltak itt jobban ellen a birtokok elvételének mint másutt, mi-

vel a bérlők már kezdtek tulajdonosokká (proprietor) válni. (ami a végső elemzés fényében a járadék rátájában bekövetkező hosszú távú csökkenés eredménye); a földbirtokosok pedig – akik az állam szolgálatában némi menedéket találtak – kevésbé hajlottak új gazdasági ösvények felderítésére, mint másutt. Mindent összevéve, a francia társadalom saját magas fejlettségi szintjének esett áldozatául. Az európai feudalizmus kialakításában betöltött vezető szerepénél fogva, és a növekedési plafon elsőként történő elérése révén, saját átalakulása elé akadályok gördültek. Végül is ő maradt a tőkés fejlődés fő hajtóereje, amelynek hatásai azonban jelentősebbek voltak peremvidékein, mint saját területén.

Anglia ezzel szemben a legkedvezőbb helyzetben volt e fejlemények kiaknázására. Elég közel volt a legfejlettebb feudális társadalmakhoz, s így elérhető volt számára egy magas szintű technika; ahhoz viszont még elég fejletlen volt, hogy megmenekülhessen azoknak a társadalmi viszonyoknak a megkövülésétől, amelyeket a feudalizmus újjászervezése létrehozott. A földesúri jövedelmek tartós válsága, amely szemléletessé vált a Rózsák Háborújában, arra kényszerítette a nemességet, hogy nehézségeire új gazdasági megoldást keressen, s ezt a tendenciát az általános európai helyzet is ösztönözte. Ez a nemesség egy olyan parasztsággal találta magát szemben, amelynek túl jól megalapozott jogai voltak ahhoz, hogy a jobbgységba való visszatérés lehetséges legyen, ahhoz viszont nem voltak eléggé megalapozva, hogy meg tudják őrizni a föld feletti ellenőrzést a földesúri nyomással szemben. Másszóval társadalmi fejlődésének a viszonylagos elmaradottsága a franciaországihoz képest, ütőkártyának bizonyult az angol nemesség kezében, a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet során.³⁰

E hipotézisének Brennerétől való két fontos eltérésére hívja fel Bois a figyelmet: 1. A kapitalizmus létrejötte itt a feudális rendszer általános szocio-ökonomiai mechanizmusainak működési termékeként jelenik meg, amelynek részleteit nem speciális elszigetelt vizsgálatok keretében, hanem a feudalizmus egészének európai dimenzióiban kell tanulmányozni. 2. Az egyenlőtlen fejlődés eszméje alapvető fontosságúnak tűnik ezen az összességen belül: a feudális szisztéma érettségi fokában mutatkozó variációk kiemelkedő szerepet játszottak a tőkés struktúrák kialakulásának megindításában.

Cikkének további részében Bois arra kíván rámutatni, hogy elemzési módszereikben mutatkozó eltérések mögött a *történelmi materializmus* elméletének két *különböző alkalmazási módja* húzódik meg. „Brenner professzor marxizmusa 'politikai marxizmus', ellenhatásként a mai történetírás

gazdasági tendenciáira. Mivel az osztályharc szerepe messzemenőig alá van becsülve, így ő erős adagokat fecskendez be ebből a történelmi magyarázatba. Nem kérdőjelezem meg e reakció motivációit, pusztán azt a sommás tisztán ideológikus eljárást, ahogy végre lett hajtva. Ez a történelem egy olyan voluntarista látomásához vezet, amelyben az osztályharc el van választva minden más objektív eshetőségtől (objective contingencies) és mindenekelőtt a fejlődés azon törvényeitől, amelyek egy sajátos termelési módra lehetnek jellemzőek. Vajon el lehet képzelni a 19. és 20. századi tőkés fejlődés természetének bemutatását pusztán a társadalmi tényezőkre történő utalás révén, azaz a tőkés felhalmozás és az ezt mozgóató értéktöbblet törvényének tárgyalása nélkül?”³¹

Brenner megközelítése megfosztja a *termelési mód fogalmát* minden valós tartalmától. Ebből a szempontból jelentőségeltjes, hogy a feudalizmus gondolata teljesen hiányzik cikkéből. Pusztán a jobbágyságra történő utalással jellemezni a 'preindusztriális' társadalmat egyszerre korlátolt és pontatlan eljárás. Brenner megközelítése még felületesen sem érinti azokat a kérdéseket, hogy milyen termelési módok jellemzik a feudalizmust, hogy van-e rendszernek egy sajátos politikai gazdaságtana, hogy szükséges vagy lehetséges-e fejlődésének törvényeit vizsgálni. Nem kevésbé jelentőségeltjes Brenner hallgatása a lengyel Witold Kula munkáiról, aki elsőként vett teoretikus pillantást a feudális rendszerre, és széles rést tudott ütni az empirizmus és dogmatizmus soraiban. Mindaddig, amíg Brenner módjára, a feudális termelési módot nem tekintik önmagában véve kutatásra érdemes témának, és nem látják be, hogy funkcionálási módját még teljesen meg kell érteni, addig a kapitalizmus eredetének misztériumától nem lehet megszabadulni, hanem egy fárasztó ingadozást eredményez az empirizmus és a spekuláció közt.

Az ilyen 'politikai marxizmus' másik nagy hibája, hogy elrugasztkodik a gazdasági realitások talajáról – a malthusiánus iskola nagy előnyére. Nem elég a *neo-malthusiánus álláspont* elméleti kritikájára vállalkozni, vagy elemzéseik egy-két hiányosságát felmutatni. Akkor lehet csak meggyőző és perdöntő egy ilyen kritika, ha a malthusiánus interpretáció lényegét támadja, azért hogy pontosan elválaszthassa értékes és értéktelen elemeit. E modell egész ereje azon nyugszik, hogy nagy bőségben támasztják alá rész kutatások a demográfiai tényezők jelentőségéről, a hosszútávú tendenciák váltakozásairól, a növekedési plafon létéről stb. A marxizmus miféle furcsa kiforgatása alapján lehet ilyen adatok figyelembevételét visszautasítani, olyan abszurd ürüggyel, hogy más elméleti konstrukció nyugszik rajtuk. Hiába mu-

tatkozik például a *demográfiai tényező* kezelésében sok történésznél túlzott determinizmus érvényesítése, mindazonáltal a demográfia lényeges a feudális társadalom egészének a megértéséhez, nevezetesen azért, mivel a kisüzemi családi termelés képezi az alapvető gazdasági egységet, s így a 'reprodukció' egy gazdasági-demográfiai folyamat szintjén zajlik le. Postan vagy Le Roy Ladurie hibája nem az, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítanak a demográfiai tényezőnek, hanem az, hogy megálltak az elemzés felénél, és nem ágyazták a demográfiai tényezőt a szocio-ökonomiai rendszer egészébe.

Ugyanez vonatkozik a *ciklikus tendenciák*ra is. A malthusiánus történeteszek hibája abban áll, hogy az általuk felsorakoztatott korrelációk (árak, népesség, termékek stb.) esetében sem mentek tovább a megkezdett úton, hogy beépítsék a növekedés formáiban kiemelkedő szerepet játszó további változó mozgását is, a munka termelékenységéét. Ha ezt megtették volna, ez esetben megint az derült volna ki, hogy a munka termelékenységének alakulása egy olyan sajátos szabályszerűséget követ, amely a feudalizmus strukturális jellegzetességeinek felel meg (azaz a kis családi gazdaság hegemóniájának egy stabil technikai bázison) és e mozgás segítségével más változások is tisztázhatók (árak, bérek stb.). A rendszer globális összképe végül is az absztrakciós és generalizációs szint fokozatos növelésével, a feudális gazdaság mechanizmusainak fokozatos megmagyarázásával valósítható meg. Csak így érthetjük meg végül, hogy az *osztályharc* tulajdonképpen milyen szövevényes mechanizmusokon keresztül működik a feudális társadalom fejlődésének hajtóerejeként.

„Másszóval a gazdasági vonatkozások túlhangsúlyozásától úgy lehet megszabadulni, hogy paradox módon nem csökkenteni kell a gazdasági tényezőt, hanem növelni. A politikumba menekülés nem old meg semmit, ellenkezőleg, lehetővé teszi, hogy a gazdasági vagy demográfiai determinizmus elvitathatatlanul uralja a terepet.”³²